ePublishing

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

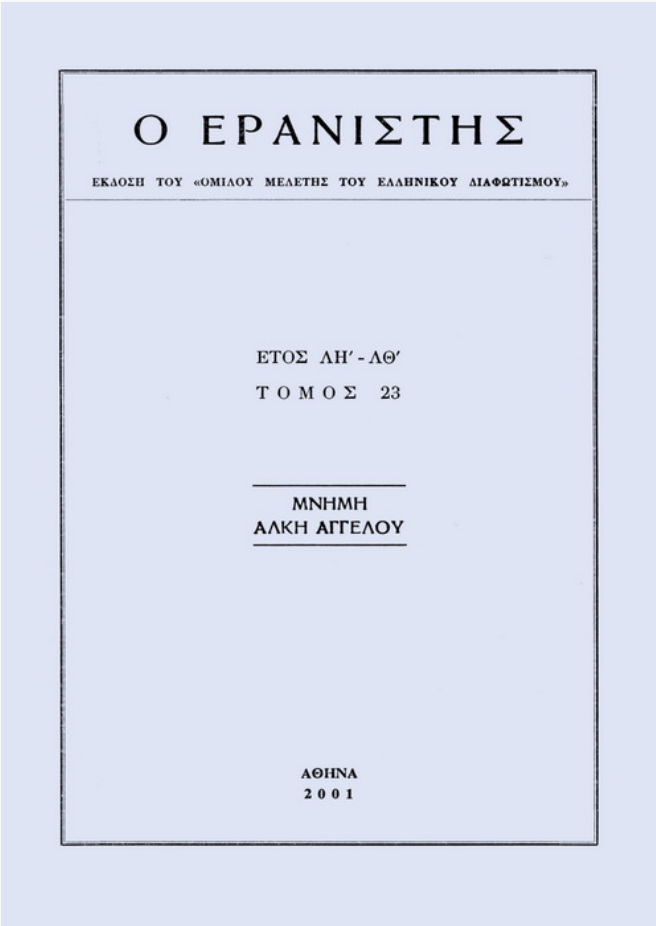

Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΟΜΙΛΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ»

ΕΤΟΣ ΛΗ' - ΛΘ'

ΤΟΜΟΣ 23

ΜΝΗΜΗ
ΑΛΚΗ ΑΓΓΕΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ
2001

Η "Χρηστοήθεια" του Αντ. Βυζάντιου και ο "Galateo" του Giovanni della Casa. Οι πρώτες συσχετίσεις

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: 10.12681/er.168

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2001). Η "Χρηστοήθεια" του Αντ. Βυζάντιου και ο "Galateo" του Giovanni della Casa. Οι πρώτες συσχετίσεις. *The Gleaner*, *23*, 300–306. https://doi.org/10.12681/er.168

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 30/04/2024 17:01:04

7. Πρόσφατα ἔγινε γνωστὸ (καὶ βιβλιογραφήθηκε) ἕνα ὀκτασέλιδο φυλλάδιο μὲ τὸν περίεργο τίτλο *Ὅμηρος καὶ Πλάτων, ὁ μὲν ὀνειδίζων, ὁ δὲ συμβουλεύων τοὺς νῦν Ἕλληνας*· στὸ τέλος: *Ἔγραφον ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1862 Μαρτίου 12. Α.Μ.*[19]

Πιστεύω ὅτι τὰ ἀρχικὰ Α.Μ. ὑποδηλώνουν τὸν Ἀπόστολο Μακράκη,[20] ὁ ὁποῖος τὰ χρόνια αὐτὰ (1860-1862) δημοσιεύει στὴν Κωνσταντινούπολη παρόμοια φυλλάδια μὲ τὰ ἴδια ἀρχικὰ[21] ἢ μὲ τὸ πλῆρες ὄνομά του.[22]

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

Η "ΧΡΗΣΤΟΗΘΕΙΑ" ΤΟΥ ΑΝΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ Ο "GALATEO" ΤΟΥ GIOVANNI DELLA CASA. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ

ΓΙΑ ΤΗ *ΧΡΗΣΤΟΗΘΕΙΑ* ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (πρώτη ἔκδοση Βενετία 1780) μένουν ἀκόμη νὰ ἀπαντηθοῦν καίρια φιλολογικὰ ἐρωτήματα: πρόκειται ἄραγε γιὰ ἐξαρχαϊσμένη μεταφορὰ στὰ ἑλληνικὰ κάποιας λατινικῆς πηγῆς ἢ γιὰ μεταγλώττιση καὶ ἐπεξεργασία μιᾶς προγενέστερης, λανθάνουσας ἀκόμη, δημώδους μετάφρασης τοῦ λατινικοῦ αὐτοῦ κειμένου, ὅπως ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὁ τίτλος της, τὸ ἐπεξηγηματικὸ σημείωμα τοῦ ἐκδότη καὶ οἱ βεβαιώσεις τῶν διασκευαστῶν τοῦ ἔργου τοῦ Βυζαντίου;[1] Ὕστερα, πρωτότυπο τῆς *Χρηστοήθειας* πρέπει νὰ

19. Θωμᾶ Παπαδόπουλου, *Βιβλιοθῆκες Ἁγίου Ὄρους. Παλαιὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα. Πρώτη προσπάθεια συγκροτήσεως συλλογικοῦ καταλόγου. Παράρτημα: Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις* (Διεύθυνση Θρησκευτικῶν καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Ὑποθέσεων Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν), Ἀθήνα 2000, σ. 655, ἀρ. 148. Μοναδικὸ ἀντίτυπο τοῦ φυλλαδίου στὴ Μονὴ Ἐσφιγμένου.

20. Πρβλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, «Παλαιὰ βιβλία στὸ Ἅγιον Ὄρος», *Νέα Ἑστία*, τχ. 1732 (Μάρτιος 2001), 455.

21. Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. 3, ἀρ. 9123 καὶ 9204.

22. *Στὸ ἴδιο*, ἀρ. 8236, 8301, 9133, 9251.

1. Ὁ πρῶτος ποὺ ἀναφέρθηκε στὸ μεταφραστικὸ ἱστορικὸ τῆς *Χρηστοήθειας* (λατινικὴ πηγὴ > μετάφραση σὲ ἁπλὴ γλώσσα > μετατροπὴ στὴν ἀρχαία ἀπὸ τὸν Ἀντ. Βυζάντιο) ἦταν ὁ Καισάριος Δαπόντες στὴν ἔκδοση τῆς δικῆς του ἔμμετρης μεταγλώττισης τοῦ ἔργου τοῦ Βυζάντιου, *Χρηστοήθεια*, Βενετία 1770, σ. ιθ', δέκα χρόνια πρὶν τὸ χειρόγραφο τῆς *Χρηστοήθειας* παραχωρήσει τὴ θέση του στὸ ἔντυπο. Τὶς πληροφορίες τοῦ Δαπόντε ἐπανέλαβε τὸ 1780 στὸν τίτλο καὶ στὸ ἐπεξηγηματικὸ σημείωμά του ὁ ἐκδότης της, ὅσο λίγο ἀργότερα καὶ ὁ δεύτερος γλωσσικὸς διασκευαστής της, σὲ πεζὸ αὐτός, Σεραφεὶμ Πισσίδιος, *Σύνταγμα ἤτοι Χρηστοήθεια*, Βενετία 1782, σ. 1-2. Δεδομένου ὅτι τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1780 γνωστὰ χειρόγραφα τοῦ ἔργου,

θεωρεῖται τὸ λατινικὸ *De civilitate morum puerilium* τοῦ Ἐράσμου (1526)[2] ἢ τὸ ἰταλικὸ *Galateo* τοῦ Giovanni della Casa (1559) στὴ λατινική του ἐνδεχομένως ἐκδοχή,[3] ἢ πρέπει νὰ μιλᾶμε γιὰ ἕνα ἔργο ποὺ ἁπλῶς στηρίχθηκε στοὺς δύο αὐτοὺς ὁδηγοὺς καλῆς συμπεριφορᾶς;[4] Μήπως τέλος διαμεσολάβησε γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση κάποιο τρίτο ἐκλαϊκευτικὸ ἐγχειρίδιο;[5] Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ἔχουν ἀπασχολήσει ἀπὸ καιρὸ τοὺς μελετητὲς σὲ πρωτοβάθμιο σχεδὸν ἐπίπεδο καὶ μὲ τρόπο τεκμηριωτικὰ ἐλεγχόμενο. Τὸ παρὸν μελέτημα δὲν ἀποσκοπεῖ νὰ δώσει συνολικὲς ἀπαντήσεις οὔτε νὰ προχωρήσει σὲ ἀναλυτικὴ διερεύνηση ἐπιμέρους ζητημάτων. Θὰ σταθεῖ μόνο στὸ σημεῖο τῆς ὑπόδειξης τοῦ *Galateo* τοῦ Giovanni della Casa ὡς πρωτότυπου τῆς *Χρηστοήθειας* προσκομίζοντας δύο παλαιότερες σχετικὲς μαρτυρίες, ἡ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες, ἂν καὶ δημοσιευμένη, δὲν εἶχε, ὅσο γνωρίζω, προσεχθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

Τί μᾶς ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν δύο ἔργων; Ἕνα ἔμμεσο συσχετισμὸ εἶχε ἤδη κάνει ἀπὸ τὸ 1907 ὁ Περικλῆς Ζερλέντης σὲ μελέτη του γιὰ τὸν Ἀντώνιο Βυζάντιο. Ἀναδημοσιεύοντας τὸ ἐπεξη-

---

ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, δὲν διασώζουν ἔστω νύξεις γιὰ τὸ μεταφραστικὸ ἱστορικό του, ἀγνοῶ τὴν πηγὴ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Δαπόντε, ἐκτὸς κι ἂν αὐτὲς εἶχαν τὴν ἀρχή τους στὴν προφορικὴ παράδοση.

2. Τὴ σχέση τῶν δύο ἔργων ὑπέδειξε ὁ Δημοσθένης Ροῦσσος (D. Russo) «Cărți de bună coviinţa in limba greacă și română», *Studii și critice*, Βουκουρέστι 1910, σ. 31-37, ὁ μόνος ποὺ χρησιμοποίησε τὴ συγκριτικὴ ἀποδεικτικὴ μέθοδο. Τὴ γνώμη του ἀσπάστηκε, συμπληρώνοντάς την καὶ μὲ ἄλλα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, ὁ Ν. Γ. Πολίτης στὴ βιβλιοκρισία του γιὰ τὰ περιεχόμενα τοῦ παραπάνω τόμου, *Λαογραφία* 2 (1910), 711, 713-714 καὶ ἀπὸ τοὺς νεώτερους ὁ Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τ. Α΄, 1966, σ. 311.

3. Γιὰ ὅσους συνέδεσαν παλαιότερα τὴ *Χρηστοήθεια* μὲ τὸν Giovanni della Casa βλ. παρακάτω. Στὰ νεώτερα χρόνια τὸν ἰταλὸ λόγιο ἀποδέχονται ὡς συγγραφέα της οἱ Γ. Γ. Λαδὰς - Ἀθ. Δ. Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, Ἀθήνα 1970, σ. 140 καὶ Θωμὰς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466ci-1800)*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1984, ἀρ. 1559-1567 (ἐδῶ θὰ πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ ἐντάξει καὶ τὸν ἀρ. 5502).

4. Γιὰ συνδυασμὸ τῶν δύο ἔργων στὴ σύνταξη τῆς *Χρηστοήθειας* μίλησαν οἱ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977, σ. 251-253 καὶ Φίλιππος Ἠλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα*, Ἀθήνα 1997, ἀρ. 1802.60, ἐνῶ ἡ Ἀθανασία Ἀβδάλη, *Ἡ «Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογικὴ» τοῦ Ἰωάννη Πατούσα*, Ἀθήνα 1984, σ. 275-76 καὶ ἡ Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια τῶν ἑλληνικῶν σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 1994, σ. 71, θεωροῦν τὸν *Galateo* μετάφραση ἢ διασκευὴ τοῦ ἔργου τοῦ Ἐράσμου. Τέλος ἡ Ἔμη Βαϊκούση, «Χρηστοήθειες καὶ διαμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία (18ος-19ος αἰ.)», Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου *Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητας*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1986, σ. 298, ἁπλῶς καταγράφει τὶς δημοσιοποιημένες ἀπόψεις γιὰ τό θέμα.

5. Τὴν ἰδέα ὑπέβαλε ὁ Φ. Ἠλιού, *ὅ.π.*

γηματικὸ σημείωμα τοῦ ἐκδότη τῆς *Χρηστοήθειας* σχετικὰ μὲ τὸ μεταφραστικὸ ἱστορικό της ἔχει συμπεριλάβει σ' αὐτό, προφανῶς ἀπὸ τυπογραφικὴ ἀπροσεξία, μιὰ καταληκτικὴ φράση ποὺ λείπει ἀπὸ τὸ τυπωμένο κείμενο τοῦ σημειώματος καὶ ποὺ χωρὶς ἄλλο ἀποτελοῦσε προσωπικὴ παρατήρηση τοῦ Ζερλέντη: «Χρηστοήθεια δ' ἐστι καὶ ἡ παρ' Ἰταλοῖς Galateo καλουμένη βίβλος».[6] Τὸ 1910 ὁ Νικόλαος Πολίτης, μὴ ἔχοντας προφανῶς συμβουλευτεῖ τὸ πρωτότυπο, σχολίαζε τὴ φράση αὐτὴ σὰν νὰ προερχόταν ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἐκδότη τῆς *Χρηστοήθειας*: τόνιζε τὶς ἀναλογίες τῶν δύο ἔργων ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου ἀλλὰ καὶ τὴν εἰδικὴ δυσκολία νὰ εἶχε καταπιαστεῖ κάποιος μὲ τὸ ἐγχείρημα τῆς μετάφρασης τοῦ *Galateo*, ἀφοῦ κάτι τέτοιο ἀπαιτοῦσε προσαρμοστικὲς ἐπεμβάσεις στὸ κείμενο ἀνάλογες τῶν ἐθιμικῶν ἰδιαιτεροτήτων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἀλλὰ καὶ τῶν νοοτροπικῶν μεταβολῶν ποὺ εἶχαν συντελεστεῖ στὸ μακρὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴ συγγραφὴ τοῦ πρωτοτύπου καὶ τὴ μετάφραση.[7] Ἂν ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ζερλέντη στὸ ἔργο τοῦ Giovanni della Casa παρέπεμπε ἁπλῶς σ' ἕνα ξενόγλωσσο γραμματολογικὸ παράλληλο καὶ ἂν μὲ τὶς παρατηρήσεις του ὁ Ν. Πολίτης ἀρνιόταν γιὰ ἀντικειμενικοὺς λόγους τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν δύο κειμένων, εἴκοσι σχεδὸν χρόνια ἀργότερα, στὰ 1928, οἱ συντάκτες τῆς *Bibliographie Hellénique* τοῦ 18ου αἰώνα —ποὺ σημειωτέον γνώριζαν τὸ μελέτημα τοῦ Ζερλέντη— ἦταν κατηγορηματικοί: συγγραφέας τῆς *Χρηστοήθειας*, ὑποστήριζαν, εἶναι ὁ Giovanni della Casa καὶ πρωτότυπό της ὁ *Galateo* στὴν αὐθεντική του γραφὴ καὶ ὄχι στὴν λατινική του ἀπόδοση.[8] Ἔκτοτε, ἱστορικοὶ τῆς παιδείας καὶ βιβλιογράφοι θὰ ἀναγνωρίζουν τὴν καταγωγὴ τῆς *Χρηστοήθειας* ἀπὸ τὸν *Galateo* ἄλλοτε ὡς ἀπόλυτη καὶ ἄλλοτε συνδυαστικὰ μὲ τὸ λατινικὸ ἐγχειρί-

6. Περ. Γ. Ζερλέντης, «Ἀντώνιος ὁ Βυζάντιος διδάσκαλος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης τοῦ γένους σχολῆς», *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907), 249. Τὸ ἐπεξηγηματικὸ σημείωμα ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὴν *Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογική* τοῦ Ἰω. Πατούσα, Βενετία 1780, τ. Α', σ. 423, στὴν ὁποία εἶχε συμπεριληφθεῖ ἡ *Χρηστοήθεια* παράλληλα μὲ τὴν αὐτοτελὴ κυκλοφορία της τὴν ἴδια χρονιά. Καὶ στὰ δύο ἀντίτυπα τῆς *Ἐγκυκλοπαιδείας* τοῦ 1780 ποὺ ἔχω ὑπόψη μου (Βιβλιοθήκη Μονῆς ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου καὶ Κων. Στάικου, Ἀθήνα) λείπει ἡ σχετικὴ μὲ τὸν Galateo κατακλείδα. Ὀρθὰ ὁ Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλος, *ὅ.π.*, σ. 310, στὴ δική του παράθεση τοῦ ἐπεξηγηματικοῦ σημειώματος, βασισμένη προφανῶς σ' ἐκείνη τοῦ Ζερλέντη, ἄφησε τὴν ἐπίμαχη φράση ἐκτὸς τῶν εἰσαγωγικῶν τοῦ ὑπόλοιπου ἀποσπάσματος χωρὶς ὅμως ὁποιοδήποτε σχόλιο.

7. π. *Λαογραφία*, ὅ.π., σ. 713. Ἀντίθετα ἡ ὕπαρξη προγενέστερης μετάφρασης τοῦ κειμένου τοῦ Ἐράσμου βοήθησε τὸν Α. Βυζάντιο νὰ ἐπέμβει στὸ κείμενο μὲ προσθαφαιρετικὲς πρωτοβουλίες ὥστε νὰ τὸ προσαρμόσει στὰ κοινωνικὰ ἤθη τῶν ὁμογενῶν του.

8. Emile Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-huitième siècle... publiée par Louis Petit et Hubert Pernot*, τ. ΙΙ, Παρίσι 1928, σ. 333-334. Οἱ ἐκδότες, ἐνῶ γνώριζαν ἐπίσης τὴν ἐργασία τοῦ Δ. Ρούσσου, ἀποσιώπησαν τὰ συμπεράσματά της.

διο τοῦ Ἐράσμου, τὰ συμπεράσματά τους ὅμως δὲν θὰ βασίζονται στοὺς ἀπαραίτητους γιὰ τέτοια ζητήματα συγκριτικοὺς ἐλέγχους.

Ὡστόσο οἱ μαρτυρίες δύο λογίων τοῦ 18ου αἰώνα —τοῦ ἑνὸς μάλιστα σύγχρονου τοῦ Βυζάντιου— γιὰ τὴ σχέση τῶν δύο ἔργων ἔρχονται τώρα νὰ συνηγορήσουν ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων ὅσων τὴν ἐπισήμαναν στὸν εἰκοστὸ μόλις αἰώνα. Πρόκειται γιὰ τὸν γιατρὸ Δημήτριο Γεωργούλη Νοταρὰ καὶ τὸν Νικόδημο Ἁγιορείτη καὶ ἡ καταγραφὴ τῆς μαρτυρίας τους ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ ποῦμε ὅτι συμπτωματικὰ ἀφορμήθηκε ἀπὸ ἕνα κοινὸ ἐρέθισμα, τὴν ἀνάγνωση τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* (*La Filosofia Morale derivata dall'alto fonte del grande Aristotele Stagirita*) τοῦ Emmanuele Tesauro, ἰταλοῦ ἱερωμένου καὶ ἱστορικοῦ τοῦ 17ου αἰώνα. Σὲ ρόλο μεταφραστῆ ὁ πρῶτος (τὴ μετέφρασε στὸ Βουκουρέστι στὰ 1717 κατ' ἐντολὴ τοῦ θείου του Χρύσανθου Νοταρᾶ χωρὶς νὰ ἐκδοθεῖ ποτέ[9]), σὲ ρόλο ἁπλῶς ἀναγνώστη ὁ δεύτερος μιᾶς ἄλλης σύγχρονης μὲ τὴν προηγούμενη μετάφρασης τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία παρέμεινε ἐπίσης ἀνέκδοτη ἀλλὰ ἀξιοποιήθηκε ἐκτεταμένα στὰ δικά του ἠθικοασκητικὰ συγγράμματα (τὴν εἶχε φιλοτεχνήσει στὴν Πάτμο ὁ Ἐμμανουὴλ Ρωμανίτης στὰ 1718[10]), διαβάζοντας στὸ ἑνδέκατο βιβλίο της, κεφάλαιο XI («Τί πράγμα εἶναι ἡ χρηστοήθεια»), τὶς ἀναφορὲς τοῦ Tesauro στὸν *Galateo* καὶ τὸν συγγραφέα του θέλησαν νὰ τὶς συμπληρώσουν μὲ πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα, μιὰ καὶ αὐτοὶ εἶχαν στὸν ὀπτικό τους ὁρίζοντα τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη.

Νὰ παραθέσουμε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου: «essendo fuggito dall'Italia ogni Buon costume: rinaque al Mondo Catone Riformator de'Costumi, nella persona di quel Savio Huomo Giovanni della Casa. § Questi, essendo nato, ed educato in quella Città; la quale, per il Suono del Nome, per la pulitezza delle contrade, e per la gentilezza de Cittadini, con verità si potea chiamare il FIORE delle Città Italiane: cosi havendo egli osservata ogni minutezza contraria alle Buone Creanze; diede al giorno quel Volumetto, piccolo Specchio delle Buone Creanze, e gran Flagelo delle cattive; da lui cognominato il GALATEO. § Con tanti applausi fù accolto da tutta Italia quel nobil Parto, che non solo i Padri di famiglia, e i Precettori; ma i Direttori delle Academie, e i Chironi de Principi, di quello si serviano, come della Regola di Policle⟨t⟩o per emendare i Costumi, e le Creanze de'loro Achili: bastando dire, *Cotesto Atto è contrario al Galateo*».[11]

9. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Τὸ ζήτημα τῆς γλωσσομάθειας τοῦ Νικόδημου Ἁγιορείτη» στὸν παρόντα τόμο τοῦ *Ἐρανιστῆ*, σ. 186, ὅπου βιβλιογραφία γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς μετάφρασης καὶ τὸν μεταφραστή.

10. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, *ὅ.π.*, σ. 186.

11. Ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῆς *Filosofia Morale*, Βενετία 1683 καὶ Macerata 1675, ποὺ μπόρεσα νὰ συμβουλευτῶ στὴν Ἀθήνα λείπει τὸ κεφάλαιο XI. Τὸ παράθεμα τὸ ὀφείλω στὴν καλοσύνη τοῦ ἱστορικοῦ κ. Δημ. Ἀρβανιτάκη ποὺ τὸ ἀντέγρα-

Ἡ μετάφραση τοῦ Δημ. Νοταρᾶ τοῦ χφ. 681 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ποὺ ἔλαβα ὑπόψη μου παρουσιάζει στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀναγνωστικὰ προβλήματα ἐξαιτίας μιᾶς διάσπαρτης κηλίδας μελανιοῦ, ἡ ὁποία εὐτυχῶς δὲν ἔχει καλύψει τὶς προσθῆκες τοῦ μεταφραστῆ (ἐδῶ μὲ ἀραιὰ στοιχεῖα): «ἐπειδὴ καὶ ἔφυγεν ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν καὶ ἀπὸ τὴν ἡμετέραν Ἑλλάδα διὰ τὸν ζυγὸν τῆς ἀγαρηνῆς δουλείας, πᾶσα καλὴ συνήθεια, ἐγεννήθη πάλιν εἰς τὸν // Κόσμον ὁ Κάτων διορθωτὴς τῶν ἠθῶν εἰς τὸ πρόσωπον ἐκείνου τοῦ φρονήμου ἀνθρώπου Ἰωάννου ντέλλα Κάζα, ἤγουν Ἰωάννου τοῦ ἐκ τοῦ οἴκου. § Γεννηθεὶς αὐτὸς ὁμοῦ, καὶ τραφεὶς εἰς ἐκείνην τὴν πό[λιν ἡ] ὁποία διὰ τὴν σημασίαν τοῦ ὀνόματος, διὰ τὴν ὡ[ραιότητα;] τῶν κωμῶν καὶ γειτονιῶν καὶ διὰ τὴν ἀνθρωπ[ίαν] †...† καὶ εὐγένειαν ἠμποροῦσε †...† τὸ Ἄνθος τῶν ἰταλικῶν πόλεων †...† ἐκεῖνο τὸ βιβλιάριον, ὁποῦ εἶναι μικρὸν [κάτοπτρον] τῶν καλῶν ἠθῶν, καὶ μεγάλη μάστιξ τῶν κακῶν ὀνομάζοντάς το ὁ Γαλακταῖος. § Μὲ τόσους κρότους τὸν ἐδέχθη τὸν Γαλ[ακταῖον] ἅπασα ἡ Ἰταλία, καὶ ἔπειτα ἡ Ἑλλάδα, ἐπειδὴ τὸν ἐμεταγλώττισαν, ὁποῦ οὐ μόνον τὸν μεταχειρίζονται οἱ οἰκοκύριοι, καὶ οἱ διδάσκαλοι τῶν παιδίων, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἐπιστάται τῶν Ἀκαδημιῶν, καὶ οἱ Χείρωνες τῶν ἡγεμόνων, ὡσὰν Κανόνα τοῦ Πολυκλείτου, διὰ νὰ διορθώνουν τὰ ἤθη καὶ τὴν ἀνθρωπίαν τῶν αὐτῶν Ἀχιλλέων, ἐπειδὴ καὶ εἶναι ἀρκετὸν νὰ εἰπῆ τινάς, τοῦτο τὸ ἔργον, αὕτη ἡ πρᾶξις εἶναι ἐναντία τοῦ Γαλακταίου».[12]

Δύο παρατηρήσεις: α) Ὁ Δημ. Νοταρὰς κάνει λόγο γιὰ ἑλληνικὴ μεταγλώττιση τοῦ *Galateo* χωρὶς νὰ διευκρινίζει ἂν πρόκειται γιὰ τὴ *Χρηστοήθεια* στὴ μετάφραση τοῦ Α. Βυζάντιου ἢ στὴν ἄγνωστή μας δημώδη. Ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι περιλαμβάνει ἀνάμεσα στοὺς χώρους διάδοσής της καὶ τὰ σχολικὰ διδακτήρια (τὰ συμφραζόμενα ἴσχυαν ἀναλογικὰ καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα τὶς περιοχὲς δράσης τῶν φαναριωτῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους[13]) μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι ἀναφέρεται στὴν πρώτη, ποὺ εἶχε εἰσαχθεῖ στὰ σχολεῖα σὲ χειρόγραφη μορφὴ ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὡς ἐγχειρίδιο ἀρχαιομάθειας παράλληλα μὲ τὴν ἠθικοδιδακτική της ἀποστολή. β) Ὁ χρόνος τῆς μαρτυρίας τοῦ Δ. Νοταρᾶ, τὸ 1717, ἐπιβεβαιώνει τὰ συμπεράσματα νεώτερης ἔρευνας ὅτι χειρόγραφα τῆς *Χρηστοήθειας* κυκλοφοροῦσαν τουλάχιστον ἀπὸ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 18ου αἰ.[14]

ψε γιὰ χάρη μου στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη ἀπὸ ἔκδοση Βενετίας 1673, σ. 277-78. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμά.

12. Ε.Β.Ε., χφ. 681 Μ.Π.Τ., φ. 156ᵛ-157.

13. Γιὰ τὴ διασύνδεση τῶν μεταφραστικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Δημ. Γ. Νοταρᾶ μὲ τὸν κόσμο τῶν Φαναριωτῶν βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Περὶ τῆς τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος'. Ἕνα ἀκόμη φαναριώτικο ἐγχειρίδιο Πολιτικῆς», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 21 (1997) —Μνήμη Λέανδρου Βρανούση—, 41-42.

14. Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *ὅ.π.*, σ. 73-75. Πβ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Δ. Ρούσσου γιὰ τὴν πιθανότητα παρανάγνωσης τῆς χρονολογίας 1720, «Carți de bună coviința», *ὅ.π.*, σ. 28, σημ. 1.

καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ 1720, ὁπότε σχεδιάστηκε σύμφωνα μὲ τὶς μελέτες τοῦ Π. Ζερλέντη.[15]

Ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Ἐμμ. Ρωμανίτη, ποὺ δὲν ἔχει τὶς ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος προεκτάσεις τῆς ἀντίστοιχης τοῦ Νοταρᾶ, κρατᾶμε ἐδῶ τὴν ἑρμηνευτικὴ παρέμβασή του γιὰ τὸ ὄνομα *Galateo*, μὲ ἐμφανὴ τὴν παρετυμολογική της ἀφετηρία: «... καὶ μέγα φραγγέλιον τῶν κακῶν, ὀνομασμένον ἐξ αὐτοῦ Γαλατέος, ἔστοντας καὶ νὰ εἶναι τὸ ἀληθινὸν γάλα ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔχει χρείαν νὰ ποτισθῇ καθένας ὁποὺ θέλει νὰ εἰσέβῃ εἰς τὴν ὁδὸν μιᾶς εὐγενοῦς καὶ πολιτικῆς συναναστροφῆς».[16] Ἂν ὅμως ὁ κρητοπάτμιος καγκελάριος τῆς Πάτμου δὲν ἐπιχείρησε τὸ 1718 νὰ συσχετίσει τὸν *Galateo* μὲ τὴ *Χρηστοήθεια* τοῦ Α. Βυζάντιου, θὰ τὸ κάνει τὸ 1801 ὁ ἀναγνώστης τῆς μετάφρασής του Νικόδημος Ἁγιορείτης. Στὸ *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικὸν περὶ τῆς φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων*, κεφάλαιο Ε' («Περὶ φυλακῆς τῆς ὀσφρήσεως»), ἐφιστώντας τὴν προσοχὴ ὅτι ἡ χρήση τῆς νικοτιανῆς εἶναι «ἐναντία εἰς τὴν χρηστοήθειαν» καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ «Γαλατείου», θὰ βρεῖ ἀφορμὴ νὰ ἀποσαφηνίσει αὐτὸν τὸν τελευταῖο τίτλο (ποὺ τὸν μετέβαλε ἀπὸ ἀνθρωπωνύμιο σὲ παράγωγό του) μεταγράφοντας σὲ ὑποσημείωση μὲ κάποιες λεκτικὲς ἀλλαγὲς καὶ πάντως σιωπηρὰ ὡς πρὸς τὴν πηγὴ τῶν πληροφοριῶν του τὸ σχετικὸ τμῆμα τοῦ χειρογράφου 296 τῆς Πάτμου. Στὸ τέλος θὰ προσθέσει μιὰ δική του πληροφορία, μὲ τὴν ὁποία θὰ θυμίσει τὴν ὕπαρξη ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ *Galateo*, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ἀπόλυτα βέβαιος γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν λεπτομερειῶν της: «Γαλατεῖον ὠνομάσθη τὸ Βιβλιάριον ἐκεῖνο ὁποῦ ἐσύνθεσεν Ἰωάννης Δελακάζης ὁ Φλωρεντινὸς φιλόσοφος, τὸ ὁποῖον ὠνομάσθη οὕτω, διὰ τὶ εἶναι τὸ ἀληθινὸν γάλα, ὁποῦ ἔχει χρείαν νὰ ποτισθῇ κάθε ἕνας ὁποῦ θέλει νὰ ἔμβῃ εἰς τὴν πολιτικὴν τῶν εὐγενῶν συναναστροφήν, μικρὸν μὲν κάτοπτρον τῶν χρηστῶν ἠθῶν, μέγα δὲ φραγγέλιον τῶν κακῶν. Τὸ ὁποῖον ἐδέχθηκεν ὅλη ἡ Ἰταλία μὲ μεγάλους ἐπαίνους καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖον, ὡσὰν ἀπὸ τὸν Κανόνα τοῦ Πολυκλείτου, ἐμάνθανον τὰ χρηστὰ ἤθη ὅλοι οἱ εὐγενεῖς, καὶ διδάσκαλοι, καὶ οἱ ἀνατροφεῖς τῶν Βασιλικῶν τέκνων· ἐκ τούτου νομίζω ὅτι μετεφράσθη εἰς τὸ Λατινικὸν ἡ καλουμένη Χρηστοήθεια καὶ ἐκ τοῦ Λατινικοῦ πάλιν μετεφράσθη εἰς τὸ Ἑλληνικόν».[17]

Τὸ περιεχόμενο τῆς πληροφορίας τοῦ Νικόδημου Ἁγιορείτη διαφορο-

15. Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *ὅ.π.*, σ. 72.

16. Βιβλιοθήκη Μ. ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου, χφ. 296, φ. 193ᵛ-194.

17. *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, [Βιέννη] 1801, σ. 73. Στὸ ὀλιγοσέλιδο φυλλάδιο τοῦ Κων. Καβαρνοῦ, *Τὸ κάπνισμα καὶ ὁ Ὀρθόδοξος Χριστιανός. Περικοπαὶ ἀπὸ τὸ «Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον» καὶ τὰ «Πνευματικὰ Γυμνάσματα» τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου μὲ πρόλογον καὶ σημειώσεις*, Μασαχουσέτη 1972, ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἡ ἀναφορὰ στὸ «Γαλατεῖον» καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ὑποσελίδια ἐπεξήγηση τοῦ Νικόδημου.

ποιεῖται ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ γιὰ τὸ θέμα τοῦ μεταφραστικοῦ ἱστορικοῦ τῆς *Χρηστοήθειας* σὲ δύο σημεῖα, πρῶτο, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση ἔγινε ὄχι ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο ἀλλὰ ἀπὸ λατινικὸ διάμεσο —μιὰ τέτοια μετάφραση πράγματι γνωρίζουμε ὅτι εἶχε δημοσιευτεῖ ἤδη τὸ 1595, σαράντα πέντε περίπου χρόνια μετὰ τὴν πρώτη αὐτοτελὴ ἰταλικὴ ἔκδοση[18]—, καὶ δεύτερο, ὅτι ἀνάμεσα στὸ λατινικὸ καὶ τὸ «Ἑλληνικόν», δηλαδὴ τὸ ἐξαρχαϊσμένο κείμενο τοῦ Α. Βυζάντιου, δὲν μεσολάβησε ἄλλη μετάφραση καὶ μάλιστα σὲ ἁπλὴ γλώσσα.[19] Αὐτὴ ὅμως ἡ μὲ ἐπιφύλαξη κατατεθειμένη μαρτυρία σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ σειρὰ τῶν γλωσσικῶν μεταμορφώσεων τοῦ *Galateo* μένει νὰ ἀξιολογηθεῖ μαζὶ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα ζητήματα γιὰ τὴ *Χρηστοήθεια* ὅπως τὰ περιγράψαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

ΚΟΡΑ·Ι·ΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ

1. Ἀνύπαρκτες μεταφράσεις τοῦ Κοραῆ

α) *Παράφρασις τῶν... Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιόδωρου*

ΣΤΗΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΩΝ *ΑΙΘΙΟΠΙΚΩΝ* τοῦ Ἡλιόδωρου, ἔκδοσης ποὺ εἶδε πρόσφατα τὸ φῶς σὲ μετάφραση Ἀλόης Σιδέρη,[1] ὁ συντάκτης της, στὸ σημεῖο ὅπου κάνει λόγο γιὰ τὶς προηγούμενες νεοελληνικὲς μεταφράσεις τοῦ ἀρχαίου μυθιστορήματος, ἀναφέρει ἕνα ἀνάλογο ἐγχείρημα τοῦ Κο-

18. Εἶχε φιλοτεχνηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἄγγλο N. Fierbertus (ψευδώνυμο τοῦ N. Fitz-Herbert) μὲ τίτλο *Galathaeus, sive de moribus* καὶ ἀργότερα δημοσιεύτηκε στὴν ἔκδοση τῆς Πάδοβας 1728 ἀντικριστὰ μὲ τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο. Φυσικὰ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποτέλεσε ἡ τελευταία τὴ βάση τῆς μετάφρασης τοῦ Βυζάντιου, ὅπως πιθανολογοῦν οἱ Λαδὰς-Χατζηδῆμος, *ὅ.π.*, δηλ. μετὰ τὸν θάνατο τοῦ κωνσταντινουπολίτη λόγιου.

19. Γιὰ ἀπευθείας μετάφραση τῆς *Χρηστοήθειας* τοῦ Βυζάντιου ἀπὸ τὰ λατινικὰ κάνει λόγο καὶ ὁ Κων. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832, τ. 12, σ. 574. Πβ. Περ. Ζερλέντης, *ὅ.π.*, σ. 249, ὁ ὁποῖος ἀναδημοσιεύει, ὅπως ἀναφέραμε, τὸ ἐπεξηγηματικὸ σημείωμα τοῦ ἐκδότη γιὰ νὰ ἀποδείξει ἐσφαλμένη τὴν ἄποψη τοῦ Κούμα. Ὁ λαρισαῖος λόγιος βέβαια δὲν μᾶς κατευθύνει σὲ κάποια συγκεκριμένη λατινικὴ πηγή, ὅπως τὸ εἶχε κάνει τριάντα χρόνια νωρίτερα ὁ Νικόδημος Ἁγιορείτης.

1. *Ἡλιόδωρος Αἰθιοπικὰ ἢ τὰ περὶ Θεαγένην καὶ Χαρίκλειαν*. Μετάφραση-Ἐπεξεργασία σημειώσεων Ἀλόης Σιδέρη. Εἰσαγωγὴ Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Ἀθήνα, ἐκδ. «Ἄγρα», 1997.